

# HLEDÁNÍ „PAMĚTI NÁRODA“ POLITIKA DĚJIN, NOSTALGIE A ČESKÉ DĚJEPISECTVÍ KOMUNISMU

Michal Kopeček

In Search of 'National Memory': The Politics of History,  
Nostalgia and the Historiography of Communism in the Czech Republic.

Based on the discussions around the proposed establishment of the Institute of National Memory in the Czech Republic, the article aims to surpass the narrow political conflict and instead to analyze what does this mean for the historiography of recent history and the historical culture in general. It starts by examining the role and achievements of the historical profession *vis-à-vis* the societal and political dealing with the legacy of the communist dictatorship after 1989. In this period, the historiography was significantly determined by the rehabilitation of the nation-state in the political realm and by the process of democracy building, with the obvious need to legitimize the existence of both. The study focuses on how this is linked to the concept of national history and how it relates to the internal restructuring and development of the historiography of recent history as well as the “upsurge of memorialism” in the recent decades. After analyzing the new wave of politicization of contemporary history in East Central Europe during the last few years, it concludes with a section concerning the role and potential implications of the institutes of national memory in the region. The study concentrates mainly on the Czech developments, attempting however to draw a broader picture and to base the conclusions on comparisons with other countries in the region, primarily Poland.

Michal Kopeček (1974) působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kopecek@usd.cas.cz

Senátní návrh zákona na zřízení tzv. Ústavu paměti národa (ÚPN) vyvolal v posledních několika měsících mezi historiky a archiváři mnoho diskusí. Debatovalo se o řadě technických detailů, o smysluplnosti vynakládání značných finančních prostředků na instituci tohoto druhu apod. Tím se však v tomto článku zabývat nechci. Hlavním předmětem mého zájmu byl od počátku pojem *paměti národa*. Nebyl jsem jediný, kdo spojení tohoto pojmu se specifickou institucí archivního charakteru považoval nejen za nemístné, ale i za znepokojující. Na základě kritické

kých hlasů zaznívajících z odborné i laické veřejnosti nakonec došlo v zákoně přijatém Poslaneckou sněmovnou PČR ke změně názvu na Ústav pro studium totalitních režimů. Vedle řady technických a organizačních změn, které byly či ještě budou do zákona vneseny, by to byl další pozitivní důsledek veřejné debaty. Ta ale měla návrhu zákona předcházet. V ideálním případě by se zásadní návrhy tohoto druhu měly nejdříve důkladně projednávat na co nejširším veřejném fóru, a teprve pak politicky prosazovat místo toho, aby úzká skupina politiků a jejich poradců předložila špatně připravený návrh zákona, jehož kritikům pak už nezbyvá, než se snažit zabránit největším průšvihům. Pomohlo by to přecházet radě zbytečných kontroverzí a snad i poněkud napravit stávající situaci, kdy český právní řád zaujímá jedno z předních míst v počtu novelizací již schválených norem.

Vracím-li se tedy ještě jednou k tématu *paměti národa* v návaznosti na svou argumentaci představenou dříve v denním tisku, činím tak nikoli proto, že bych usiloval o ovlivnění veřejné politické debaty. Hlavním cílem tohoto textu je upozornit, že středoevropské ústavy paměti národa či jejich obdoby vypovídají nejen o momentálním politickém střetu a jeho ideologickém pozadí, ale že mají obecnější výpovědní hodnotu mimo jiné s ohledem na roli historiografie soudobých dějin a historických reprezentací v Česku a dalších zemích, které spojuje dějinný prožitek komunistické diktatury.

## Česká demokracie a dědictví komunismu

Každý nový politický řád se musí vyrovnávat s předcházejícím *starým režimem*, neboť legitimita prvého do značné míry závisí na míře a způsobu odmítání druhého. Polistopadové Československo a Česko nebyly výjimkou. Když Andrzej Paczkowski hodnotil průběh mnohovrstevnatého procesu vyrovnávání se s komunistickou minulostí v Polsku, odlišil pět hlavních rovin. První odpovídala příslušným zákonům a soudním postupům (tzv. *transitional justice*), druhá veřejné politické debatě, která byla a je často přímo spjata s justiční rovinou, dále je to historiografie, symbolická organizace veřejného prostoru a konečně relativně abstraktní rovina hodnotového vztahu společnosti k minulosti.<sup>1</sup> Největší pozornosti se dosud pochopitelně dostávalo příslušnému zákonodárství považovanému za hlavní prostředek „politiky dekomunizace“, a to i proto, že tento aspekt postkomunistické transformace přispěl v 90. letech k celosvětovému zájmu o *transitional justice*. Česká republika se svým dvakrát prodlouženým lustračním zákonem, rehabilita-

1 ANDRZEJ PACZKOWSKI: *Co dělat s komunistickou minulostí? Polská zkušenost*, Soudobé dějiny 1/2002, s. 27–41.

cemí a restitucemi, Úřadem dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu či řadou úprav týkajících se přístupu k archivním materiálům z komunistického období bývá někdy považována za názorný příklad tohoto vývoje. Všechny tyto právní úpravy bez výjimky vzbuzovaly v české společnosti rozporuplné reakce a po celou dobu politické a společenské transformace byly předmětem politických kontroverzí.<sup>2</sup> Česká příkladnost je ale značně rušena paradoxem legální existence politického subjektu s rodokmenem v totalitní státostraně.

Možná i proto byla legitimizační strategie mladé české demokracie o to výrazněji založená na odmítnutí komunistické minulosti jako celku. Tento politicko-právně generovaný obraz komunismu, vycházející ze zjednodušeného výkladu teorie totalitarismu, má své kořeny hluboko v historii politických ideologií 20. století, bezprostředně je však určován událostmi v roce 1989. Charakter účtování s komunistickou minulostí v rovině práva určoval způsob, jakým ve střední Evropě vznikaly nové liberálně demokratické režimy. V Polsku a Maďarsku byla díky mechanismu jednání mezi mocí a opozicí u kulatého stolu zřetelnější „fikce legalistické revoluce“, tj. procedura zrušení komunistické diktatury na základě dohody mezi opozicí a stranickým vedením a postupná přestavba ústavního a právního řádu za chodu. Avšak legalistická legitimizační strategie založená na prosazování principů právního státu a zachovávání mezinárodně kodifikovaných lidských práv a svobod byla od uzavření Helsinského paktu v roce 1975 přirozeně sěžejním prvkem politické filozofie a strategie demokratické opozice všude ve střední Evropě.<sup>3</sup> Už v těchto principech je obsaženo napětí mezi právně pozitivistickou a přirozenoprávní dikcí, což také tvořilo spolu s problematickým principem retroaktivity některých dekomunizačních právních norem jeden z centrálních rozporů v procesu rekonstrukce demokratického ústavně-právního systému postkomunistických zemí. Jak na případu Ústavního soudu České republiky ukázal sociolog práva Jiří Příbán, snaha o provázání legální normativity s hodnotami a normami liberálně demokratické politické morálky a vytvoření jednotné *legitimizační fikce* jako základu loajality občana vůči novému řádu je vnitřně velmi rozporuplná.<sup>4</sup>

Tato nová legitimizační fikce založená na odmítnutí komunistické minulosti *en bloc* je nejvýrazněji ztělesněna Zákonem o protiprávnosti komunistického režimu

2 K některým diskusím srov. například JACQUES RUPNIK, *Politika vyrovnávání s komunistickou minulostí. Česká zkušenost*, Soudobé dějiny 1/2002, s. 9–26; CHRISTIANE BRENNER, *Vergangenheitspolitik und Vergangenheitsdiskurs in Tschechien 1989–1998*, *Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts* 1998 (Sonderband 18: Leviathan), s. 195–233.

3 Srov. DANIEL C. THOMAS, *The Helsinki Effect. International Norms, Human Rights, And the Demise of Communism*, Princeton – Oxford 2001.

4 JIŘÍ PŘIBÁN, *Disidentní práva. O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*, Praha 2001.

v Československu a odporu proti němu přijatým českým parlamentem v červenci 1993. Zákon vytváří obraz minulosti sdílený určitou částí společnosti, který vykresluje „totalitní“ období jako jeden nediferencovaný celek a chápe jej jako dějinnou deformaci či mezidobí národních dějin, import z „východu“. Terapeutickou výhodou „teorie mezidobí“, oblíbenou ve všech post-komunistických zemích, je líčení komunistické epochy jako výsledku převážně cizí vojensko-politické intervence, jež pomáhá vyvázat prosté občany a částečně i kulturní a politické elity ze spoluzodpovědnosti za existenci a trvání komunistické diktatury.<sup>5</sup>

Většina českých historiků zpravidla zjednodušený pohled na komunistické období coby nediferencovanou totalitu nesdílí, avšak zběžný pohled na výsledky historického bádání v prvním desetiletí po Listopadu ukazuje, že k němu zároveň bezděky přispívali. Osвобоzení od ideologického dohledu a možnost studia dosud zapovězených témat totiž neznamenalo totéž co otevření nových problémů či vypracování neotřelých metod. Nejdříve bylo potřeba zaplnit nejvýraznější „bílá místa“ nedávné minulosti, kterých bylo více než dost. V dosavadním historickém výzkumu poválečného období tak – ostatně v souladu s tradicemi české historiografie – převládly politické dějiny soustředěné okolo klíčových okamžiků politického vývoje: květen 1945, únor 1948, srpen 1968, listopad 1989. Ústředními tématy jsou rozhodovací mechanismy komunistické strany, formování státní a stranické politiky, funkce a vývoj represivního aparátu, politické procesy, potlačování odporu a disentu atd. Je nepochybné, že bez těchto analýz nelze pochopit charakter československé komunistické diktatury a že v tomto směru ještě zdaleka neznáme všechno. Avšak jednostranná převaha těchto témat činí z období let 1948–1989 poněkud dichotomický obraz ústřední komunistické *moci* ovládající pomocí represe a útlaku potenciálně protestující *společnost*, či dokonce *národ*.<sup>6</sup>

Toto obecné konstatování neplatí beze zbytku. Výrazným příkladem, který je koriguje, je například historická reprezentace Pražského jara v české historiografii a potažmo společnosti. Charakteristickým strukturálním znakem české historiografie komunismu hlavně v 90. letech bylo její generační složení. S určitou dávkou zjednodušení lze konstatovat, že díky relativně slabšímu zastoupení badatelů střední generace zdecimované podmínkami „normalizačního“ vědeckého provozu určovala akademický historický diskurz 90. let generace narozená okolo roku 1930, která se z velké části kryje s generací tzv. osmašedesátníků. Historická zku-

5 RUDOLF JAWORSKI, *Geschichtsdenken im Umbruch. Osteuropäische Vergangenheitsdiskurse im Vergleich*, in: *Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis*, hrsg. von Andrei Cobrea-Hosie, Rudolf Jaworski, Monika Sommer, Innsbruck 2004, s. 27–44.

6 Podrobněji PAVEL KOLÁŘ, MICHAL KOPEČEK *A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography after 1989*, in: *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*, (edd.) Sorin Antohi, Péter Ápor, Balázs Trencsényi, Budapest 2007, s. 171–245.

šenost a kolektivní paměť této generace, která byla motorem komunistického reformního procesu v 60. letech, v době sovětské okupace buď emigrovala, či tvořila jeden z výrazných segmentů disentu, se samozřejmě odráží v celkové historio-ografické produkci a jednoznačně převažuje například nad pamětí příslušníků tzv. třetího odboje či obětí stalinských represí konce 40. a 50. let.<sup>7</sup>

Pražskému jaru tak byla od počátku věnována značná pozornost. Hned ze začátku 90. let byl iniciován základní archivní výzkum, který měl řadu veřejných výstupů mimo jiné v podobě rozsáhlé pramenné edice, jež dnes představuje jeden z vůbec největších edičních počinů české historické vědy.<sup>8</sup> K dispozici jsou i monografie českých historiků, převážně členů vládní komise zřízené koncem roku 1989, jejímž hlavním účelem byla analýza událostí let 1967–1969.<sup>9</sup> Na začátku 90. let byla diskuse o roce 1968 značně zatížena aktuálními politickými konotacemi, neboť podle některých politiků, žurnalistů i historiků byla interpretace Pražského jara klíčová pro další směřování země a způsob postkomunistické transformace. To se brzy ukázalo jako velmi iluzorní představa, avšak interpretace roku 1968 a předchozího reformního vývoje dodnes zůstala politickým a zčásti též generačním střetem mezi částí historiků účastnících se pokusu o reformu a jejich kritiky, resp. mladšími historiky bez bezprostředního zážitku. Historici-pamětníci jsou oponenty napadáni za zkrslující výklad, který má dokázat smysluplnost reformy a její krach zaviněný vnějšími okolnostmi, tj. sovětským zásahem. Podle kritiků dokazují nově zpřístupněné dokumenty „nekompetentnost“ politiků Pražského jara, jejich neochotu k hlubší reformě a naopak připravenost většiny z nich se jí za nepříznivých okolností vzdát. Opření o dokumenty kritici shrnují, že dosavadní výklad roku 1968 je více mýtem než reálným obrazem, v němž ostatně převažuje pohled stranických materiálů nad celkovým obrazem vývoje ve společnosti jako celku. Zastánci „proreformního“ výkladu naopak argumentují omezenou možností pochopit dění pouze na základě dochovaných dokumentů, které vznikaly jako kompromis mezi „reformisty“ a „konzervativci“, a poukazují spíše na jednotlivé

7 Srov. FRANÇOISE MAYEROVÁ, *Vězení jako minulost, odboj jako paměť. Konfederace politických vězňů*, Soudobé dějiny 1/2002, s. 42–64.

8 *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, dosud vyšlo devatenáct svazků zahrnující dokumenty spjaté s hlavními státními a stranickými institucemi, regenerací občanské společnosti, mezinárodními souvislostmi atd. V nejbližších letech se plánuje vydání ještě dalších tří svazků k ekonomické reformě a výkonné moci včetně dodatků.

9 VÁCLAV KURÁL (ed.), *Československo roku 1968*, díl 1: *Obrodný proces*. Praha 1993; VÁCLAV MENCL (ed.), *Československo roku 1968*, díl 2: *Počátky normalizace*, Praha 1993. Dále srov. na nových dokumentech založenou práci JANA PAUERA, *Praha 1968. Vpád Varšavské smlouvy. Pozadí, plánování, provedení*, Praha 2004. Pro shrnutí a typologizaci rozsáhlé memoárové produkce srov. obsáhlou recenzi paměti Cestmíra Cisaře – JIRÍ KRĚSTAN, *V bludišti chyb, omylů, tragédií – a nadějí*, Soudobé dějiny 1–2/2006, s. 127–152.

reformní kroky, bez ohledu na případnou opatrnou rétoriku, volenou k odvrácení sovětského zásahu. Dosavadní debaty zatím bohužel nenašly výraz na úrovni reprezentativních syntéz, které by diskusi ze stránek odborných časopisů představily veřejnosti.<sup>10</sup>

Na tomto místě mi však nejde o posuzování jednotlivých interpretací komunistického reformního hnutí v Československu 60. let ani o jejich politicko-kulturní význam v době demokratické transformace. Je naprosto nesporné, že díky velkému úsilí historiků „osmašedesátníků“ a díky nesporným kvalitám jejich prací mají budoucí historici Pražského jara na čem stavět, jakkoli mohou nesouhlasit s jistými stereotypy, či dokonce základními badatelskými otázkami vyplývajícími z mentálního horizontu dané generace. Pro naše téma je podstatná skutečnost, že z povahy věci bylo v historiografii 90. let dominantní „osmašedesátnické“ pojetí dějin reformních 60. let, a tím *de facto* i celého období československého komunismu v rozporu s převládající legitimizační dikcí symbolizovanou výše zmiňovaným zákonem. Nehledě na jejich vlastní politické či individuální zájmy – ať už přiznané či nikoli – historici-pamětníci pochopitelně založili své interpretace a historické porozumění na citlivé diferenciaci a důsledném odstínění jednotlivých dějinných period komunistického režimu. Zatímco pro politickou rétoriku a legitimizační strategii nově se rodícího demokratického řádu platí, že může, či přímo musí hovořit jazykem protikladů demokracie a totality, svobody a útlaku, historiografie jako kritická věda by se měla snažit především o nestrannou a na politickém diskurzu nezávislou analýzu a o „hermeneutické“ porozumění doby komunismu. Navzdory všem nedostatkům či problémům lze konstatovat, že toto česká historiografie komunismu z části i díky jejímu generačnímu složení od počátku činila. Není zas tolik podstatné, zda to byl étos kritického vědeckého přístupu, či vlastní politicko-generační identita „osmašedesátníků“, jež vedla ke zdráhavosti mnoha českých historiků bez výhrad přijmout tradiční slovník teorie totalitarismu, který naproti tomu dominoval v politickém diskurzu 90. let. A tak i když česká historiografie soudobých dějin svým celkovým výzkumným zaměřením v 90. letech přirozeně přispívala k delegitimizaci komunistické diktatury, rétorické postoje a interpretační schémata jednotlivých historiků byly poměrně rezistentní vůči historickou skutečnost značně zjednodušující legitimizační strategii nového politického řádu.

10 Srov. JAROSLAV CUHRA, MICHAL KOPEČEK, *L'historiographie tchèque du communisme depuis 1989*, La Nouvelle Alternative 60–61/2004, s. 199–211; JIŘKA VONDROVÁ, *Pražské jaro 1968*. in: *Deset let soudobých dějin*. Praha 2001, s. 110–116, a dále několik diskusí, které se vedly v průběhu let na stránkách časopisu Soudobé dějiny.

## Dějiny národa jako norma

Od přelomu tisíciletí lze zaznamenat jistý posun směrem k subtilnějším aspektům nejnovější minulosti. V sociálních dějinách se vedle tradičních přístupů orientujících se na výzkum klíčových institucí, například církví či masových organizací a struktur sociální změny, objevují metodologicky inovativní přístupy tematizující problematiku socialistické každodennosti a konzumního života, sociální mobility či migrace v době státního socialismu. Značné oblibě se v posledních letech těší výzkum orálních dějin a stejně tak bylo možné už dříve zaznamenat vzestup zájmu o genderovou a environmentální perspektivu. V porovnání s vyspělejšími dějepisectvím, například v Německu, sice stále leccos chybí například studie a výzkumné projekty zaměřující se na výzkum mikrostruktur sociálního konsenzu, který udržoval komunistický režim při životě, a obdobně neexistují komparativní soudobé dějiny přesahující hranice československého státu, nemluvě například o dějinách mentalit. Mnohému by jistě napomohl hlubší mezioborový dialog mezi historiky, sociology, kulturními antropology, literárními vědci apod. V každém případě však lze konstatovat, že české dějepisectví komunismu má ve svém vlastním rozvrhu šanci i potenciál přejít z fáze zaplňování „bílých míst“ a potřeby „vyrovnaní se“ s bývalým režimem do fáze decentralizovaného, pluralitně založeného, a tedy moderního historického výzkumu osvobozeného od příliš jednoznačné sociálně-politické poptávky.

Avšak teoreticky a metodicky inovativní projekty jsou zpravidla stále ještě záležitostí jednotlivých badatelů a jejich vlastní iniciativy. Z celkového pohledu je takovýto výzkum v menšině, což platí zejména pro historiografii soudobých dějin. V Česku stejně jako v dalších zemích bývalého východního bloku je patrná absence autonomních výzkumných institucí či nadací podporujících alternativní přístupy nezávislé na mainstreamu národních výzkumných center, zpravidla akademických ústavů. Navrhované zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů v žádném případě neslibuje zlepšení této situace, jak se pokusím dále ukázat. Nedostatek metodologické diskuse spolu s relativně nehybnou strukturou financování výzkumu, která dává šanci spíše projektům „tradičně“ pojatým na úkor nestandardních, a proto zdánlivě nejistých, mají za následek malou diverzitu, a tím patrně i větší zranitelnost odboru. To se přirozeně projeví v okamžiku, kdy namísto subtilních expertních debat a standardního vědeckého provozu přichází nikoli odeznění předcházejícího politicko-kulturního tlaku, ale naopak nová vlna ostré politizace poválečných dějin, která je pozorovatelná bez výjimky ve všech postkomunistických zemích, zejména však ve středovýchodní Evropě.

Mezi českými historiky soudobých dějin panuje většinou nepsané pravidlo přenechat metodologické otázky filozofům a teoretikům vědy. Jedním z důvodů či průvodních jevů nedostatku teoretické a metodické debaty je zanedbaná reflexe

marxistické minulosti oboru, tedy především v konceptuální, nikoli osobně kádrovací rovině. Pro historiky dějin středověku či raného novověku byl i v minulosti historický materialismus seriózního marxistického dějepiscectví považován za partnera k diskusi a řada marxistických historických prací dodnes platí navzdory svému světonázorovému pozadí za základní referenční díla. V oblasti soudobých dějin byly po roce 1989 marxistické práce považovány za nelegitimní, což však mnohdy nebrání jejich autorům či recipientům nadále používat stejné interpretační modely jen s odlišnou terminologií. Volání mladších historiků po kritické sebereflexi české historiografie na hradeckém sjezdu v roce 1999 bylo pochopeno jako osobní útok proti některým funkcionářům české historické vědy. Nemnohé texty, které se o takovou sebereflexi pokusily, nabízejí poněkud jednostranný obraz oficiálního dějepiscectví jako nesvéprávné opory komunistické moci či znásilněné vědy, aniž by se podrobněji zabývaly odstíněním nejen jednotlivých period, odvozených od obecné politické periodizace, ale též rozbořením konkrétních oblastí historické produkce či potenciálu, mezi a reálného využití vyjednávacího prostoru mezi *mocí* a aktéry historického diskurzu v různých dobách státního socialismu.<sup>11</sup>

Díky nedostatečnému promyšlení marxistického dědictví v české historiografii jsou přístupy nových kulturních a sociálních dějin často chápány jako jistá forma návratu marxismu, byť v jiné podobě, a tím pádem i revize či porušení „správné“ interpretace komunistické „totality“. Namísto údajně zbytečného teoretizování dávají mnozí čeští historici přednost neopozitivistické rekonstrukci minulosti na základě pramenného studia. Není náhodou, že se české soudobé dějiny, i zde ve shodě se situací v ostatních postkomunistických zemích, vykazují nápadně vysokým počtem popisných, událostně orientovaných prací založených zpravidla na nereflektovaných narativních modelech.

Nedostatek sebereflexe historiografie, pokud jde o její vlastní minulost, má pak za následek přetrvávání interpretačních modelů a způsobů historického myšlení pocházejících z úspěšné syntézy marxistického historismu a národně-historického paradigmatu. Už před rokem 1989 upozorňovala například Eva Hahnová na nápadnou podobnost interpretačních modelů oficiálního marxistického dějepiscectví a velké části nezávislého dějepiscectví disentu ústící v obou případech v národně sebestředné, teleologické a monistické interpretace založené na extrémně polarizovaném vidění minulosti.<sup>12</sup> V podobném duchu konstatoval nedávno Pavel Kovář –

11 Srov. například JOSEF HANZAL, *Cesty české historiografie 1945–1989*, Praha 1999; KAREL HRUBÝ, *První desetiletí Československého časopisu historického (1953–1963)*, ČČH 97/1999, s. 780–802.

12 EVA SCHMIDT-HARTMANN, *Forty Years of Historiography under Socialism in Czechoslovakia. Continuity and Change in Patterns of Thought*, Bohemia 1988, s. 300–324.



na základě rozboru velkých syntetických prací k českým dějinám – překvapivou stabilitu základní narativní struktury a přetrvávání typických rétorických figur v českém národním dějepiscectví od 50. let 20. století až do současnosti.<sup>13</sup> Osvobození od ideologické šablony marxismu-leninismu automaticky nevedlo k problematizaci přetrvávajících národně-historických narativů a uznání bytostné různorodosti historické zkušenosti pod povrchem zdánlivě jednolitých národních dějin.

K této situaci samozřejmě přispívá také politická rehabilitace národního státu a potřeba nově definovat jeho smysl v době integrace do nadnárodních struktur. Generální oprava tak či onak deformované národní historie a jejích tradic byla historiky v celé střední a východní Evropě po roce 1989 chápána jako prvořadý úkol. Rekonstrukce a obhajoba *národně historické suverenity* je tak dodnes nepsanou prioritou mnoha českých historiků, ať už má podobu vědomé snahy o kultivaci národního dějinného vědomí anebo jen bezděčného přijetí národního státu, či dokonce etnicky definované národní komunity za nezpochybitelné východisko výzkumu.<sup>14</sup>

Jen velmi málo historiků soudobých dějin je ochotno hlásit se k militantní obhajobě či vědomému restaurování národního historického vědomí, avšak druhý případ, tj. nereflektované přijímání národocentrického paradigmatu, je obligátní. Dokládá to neexistence nadnárodní či transnacionální perspektivy v českém výzkumu nejnovějších dějin. Prakticky neexistuje seriózní komparativní výzkum, pokud nepočítáme nesčetné bilaterální či multilaterální projekty a konference, kde si každý účastník přednese svůj „národní případ“. Tato situace je poněkud absurdní v případě československých dějin, které jako celek prakticky neexistují, pokud kdy vůbec existovaly. Čeští historici zpravidla ponechávají „slovenskou část“ stranou s odůvodněním, že to je záležitost jejich slovenských kolegů, a naopak slovenští historici, zaměřeni povytce na dějiny Slovenska, se spokojí s odkazem na práce českých kolegů, co se týče „československého“ kontextu.

## Doba nostalgii

Doba bezmála absolutistické nadvlády národně historického rámce po pádu komunismu ve východní Evropě je však také dobou celosvětové „konjunktury

13 PAVEL KOLÁŘ, *Die nationalgeschichtlichen Master narratives in der tschechischen Geschichtsschreibung der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* in: *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert*, hrsg. von Christiane Brenner, K. Erik Franzen, Peter Haslinger, Robert Luft, München 2006, s. 209–241.

14 Pojem národně historické suverenity užívá RUDOLF JAWORSKI, *Geschichtsdenken im Umbruch.* Nejde samozřejmě o odmítnutí konceptu „národních dějin“ en bloc, nýbrž o jeho kritické promyšlení. Srov. v tomto ohledu MILOŠ REZŇÍK, *Národní kategorie a současná historiografie*, DTK 2006, s. 7–34

memorialismu“, jak to nazval francouzský historik Pierre Nora, procesu vedoucího v posledních více než dvou desetiletích k bezprecedentní demokratizaci a autonomizaci nejrůznějších forem laicky vytvářené historické paměti ve společnosti a ztrátě výlučného postavení historiografie jako jediné oprávněné vykladačky dějin.<sup>15</sup>

Také v Česku jsou patrné demokratizační efekty bezpočtu zdola vytvářených, živených iniciativ, které usilují o to dát hlas dosud mlčícím svědkům historických událostí. Veřejný politický diskurz a kulturní provoz odrážejí bazální pluralitu nejrůznějších forem a podob historické paměti, odvíjejících se od plurality politických a sociálních identit v české společnosti, ačkoli je zřejmé, že ne všechny tyto formy jsou nutně proporčně veřejně reprezentovány.<sup>16</sup> V každém případě různorodosti kolektivní či individuální historické paměti přítomné ve společnosti často neodpovídá politicky motivovaný legitimizační historický narativ z počátku 90. let. A na tomto sociálním pozadí je třeba rozumět fenoménu *ostalgie*, ať už ji definujeme jako nostalgii po bývalém Východu, po ztracené jistotě a zdánlivé jednoduchosti života v paternalistickém režimu pozdního státního socialismu, anebo jako pouhý neškodný fetišismus, pozitivně zbarvený vztah k některým předmětům či produktům, zpravidla konzumního charakteru, z doby před rokem 1989.

*Ostalgie* je pojem, který pochází z bývalých zemí východního Německa a pojmenovává mentální proces vzniklý částečně jako odpověď na krizi identity východoněmeckého obyvatelstva po spojení se „spolkovým“ Německem. Jako způsob vyjádření vnitroněmeckých rozdílů byla *ostalgie* podstatně podpořena soudobými pokroky v komunikačních technologiích, zvláště pak internetu.<sup>17</sup> Vrchol tohoto fenoménu dotýkající se značné části společnosti bývalých východoněmeckých zemí přichází na přelomu tisíciletí a je navenek reprezentován uměleckými díly jako třeba bestsellerem *Zonenkinder* Jany Henselové či filmovým hitem *Good Bye, Lenin!* režiséra Wolfganga Beckera. Úspěch těchto a dalších děl dokazuje, že nostalgický pohled na pozdně socialistickou dobu s výrazným ironickým nábojem nalezl mnoho nadšených fanoušků nejen na území bývalé NDR, ale i v dalších zemích bývalého východního bloku. Jakkoli lze nalézt politické kořeny *ostalgie* v mnoha jejích formách, zcela jistě není možné ji interpretovat jako „poslední baštu východoněmeckého či východoevropského protizápadního odporu“ či výraz

15 PIERRE NORA, *Gedächtniskonjunktur*, *Transit* 22/2001–2002, s. 18–31.

16 Srov. FRANÇOISE MAYER, *Les Tchêques et leur communisme: Mémoire et identités politiques*, Paris 2004.

17 PAUL COOKE, *Surfing for Eastern Difference. Ostalgie, Identity and Cyberspace*, *Seminar – A Journal for Germanic Studies* 3/2004, s. 207–220; MARTIN BLUM, *Remaking the East German Past. Ostalgie, Identity and Material Culture*, *The Journal of Popular Culture* 3/2000, s. 229–253.

nekritické touhy po návratu starých pořádků.<sup>18</sup> *Ostalgie*, zvláště mimo německý kulturní kontext, lze mnohem spíše rozumět jako jednomu z projevů postmoderní kulturní mystifikace a prvoplánově neškodné kontra-kulturní provokace, i když zároveň platí, že literární texty, filmy a jiná umělecká díla stejně jako sofistickovaná webová muzea či burzy s nostalgickými předměty nelze nikdy zcela oddělit či vyvázat ze vztahu od politické moci a jejího jazyka.<sup>19</sup>

Z tohoto pohledu však *ostalgie* odpovídá *reflexivní nostalgii* v terminologii literární historičky Světlany Boymové. Z definice tesklivá, ironická a hravá, reflexivní nostalgii nesleduje žádné přímé politické cíle, ale má své místo v prostoru ambivalence a nejednoznačnosti lidských tužeb a pocitů příslušnosti. Tím, že otevírá pohled na bezpočet historických modalit a potenciálů, se reflexivní nostalgii pokouší o zprostředkování mezi psanou historií a plynutím času. Na rozdíl od *restaurativní nostalgii* reflexivní nostalgii podle Boymové neutíká před kontradikcemi modernity, avšak zpochybňuje absolutní pravdy politických a ideologických programů. V tomto smyslu *ostalgie* jako literární či filmový jev, aniž by sledovala nějaký jasný politický cíl či jednoznačný příběh, usiluje o probádání možnosti obývání více míst a přítomnosti ve vícero časových rovinách zároveň, distancuje se od přímočarých politických symbolů a namísto toho se úmyslně zabývá detaily a zdánlivě bezvýznamnými materiálními pozůstatky minulosti. Ve své nejlepší formě je reflexivní nostalgii eticky založeným, tvůrčím způsobem distance od převládajících politických či kulturních proudů.<sup>20</sup>

Takový chápající a tolerantní pohled na *ostalgie* však zdaleka není převládajícím modelem v Česku a středovýchodní Evropě, zvláště pak v politické sféře. Úspěšná mezinárodní kariéra *ostalgie* spolu s návratem socialistického popkulturního kýchče vyvolává reakci nejen ze strany některých bývalých disidentů a politických vězňů, ale také řady mladých lidí, kteří cítí nutnost protestovat proti „měkké“, zlidovělé verzi příběhu o komunistickém panování. Podle svých kritiků tento příběh nabízí obraz téměř idylického života v době pozdního státního socialismu, jakési pseudo-usmíření zahalující skutečnou odpovědnost a podíl viny části populace na kriminální podstatě minulého režimu. V Česku je tento trend živěn především překvapivou životností a sebevědomím nereformované komunistické strany se stabilně vysokým počtem „věřících“ i protestních voličů. Její revizionistické chvalozpěvy na blahodárnost komunistického sociálního státu či pobuřující slovní podpory nej-

18 Srov. PAUL BETTS, *The Twilights of the Idols. East German Memory and Material Culture*, *The Journal of Modern History* 3/2000, s. 731–765.

19 FRIEDERIKE EIGLER, *Jenseits von Ostalgie. Phantastische Züge in „DDR-Romanen“ der neunziger Jahre*, Seminar – A Journal for Germanic Studies 3/2004 s. 191–206.

20 SVĚTLANA BOYM, *The Future of Nostalgia*, New York 2001.

různějším diktátorům od Castra po Lukašenka jsou rudým šátkem nejen pro zavlité antikomunisty. Politická frustrace vyplývající z existence silné komunistické strany vede k ostré kritice *ostalgie*, jež údajně zatemňuje rozdíl mezi minulostí a současností, zastírá hluboké morální provinění bývalého politického režimu a v důsledku hraje do karet současným českým komunistům. Z tohoto pohledu se *ostalgie* jeví jako nepřijatelná forma historické relativizace bez ohledu na to, zda jsou její motivy politické povahy, či zda se spíše přizívují na populární retro-módě a touze provokovat nový establishment.<sup>21</sup>

V posledních dvou, třech letech jsme tak svědky nejen obnovené politizace historické reprezentace nejnovějších dějin, ale v některých postkomunistických zemích také nové fáze diskusí o potřebě *politiky dějin*, jež souvisí se silícím anti-komunistickým politickým resentimentem. Odkaz pokojných revolucí z roku 1989 vždy byl – alespoň potenciálně – jablkem sváru mezi různými politickými silami, usilujícími o jejich přivlastnění či kritiku, a obrazy nedávné minulosti hrály mnohočetnou a velmi významnou roli v rodícím se veřejném diskurzu nových demokracií.<sup>22</sup> V některých případech, jako třeba v Česku, se interpretace komunistické minulosti staly jedním z centrálních uzlů politické debaty, v jiných, například na Slovensku, měly spíše sekundární význam.<sup>23</sup> Avšak s ustavením polské koaliční vlády pod vedením strany Právo a spravedlnost v roce 2005 dosáhla politizace komunistické minulosti nového rozměru. Vášnivě diskuse a spory o tzv. Třetí republiku a tvrdá pravicová kritika kompromisu u kulatého stolu v roce 1989, který byl údajně jen dohodou o rozdělení moci a majetku mezi starou a novou elitou, symbolizují hloubku odcizení a intenzitu současné politizace paměti komunismu v nových středoevropských demokraciích.

Z pohledu boje o minulost zaujímá Polsko v postkomunistické Evropě zvláštní postavení, což do jisté míry odpovídá jeho specifické pozici už v rámci bývalého východního bloku, zejména v 80. letech. Díky širokému sociálnímu pozadí a masovému charakteru hnutí Solidarita a roli římskokatolické církve v rámci

21 Výrazné argumenty v tomto směru nabízejí například ADAM DRDA, PETR DUDEK, *Kdo ve stínu čeká na moc. Čeští komunisté po listopadu 1989*, Praha 2006, zejm. s. 149–167.

22 Srov. brilantní obsáhlou studii tohoto druhu pojednávající o roli obrazů minulosti v Maďarsku před i po roce 1989 – ISTVÁN RÉV, *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*, Stanford 2005. A dále srov. sborníky z poslední doby zahrnující více zemí střední a východní Evropy – HELMUT ALTRICHTER (Hg.), *GegenErinnerung. Geschichte als politisches Argument im Transformationsprozeß Ost-, Ostmittel- und Südosteuropas*, München 2006; BERND FAULENBACH, FRANZ-JOSEF JELICH (Hg.), *„Transformationen“ der Erinnerungskulturen in Europa nach 1989*, Essen 2006.

23 JAN PAUER, *Geschichtsdiskurse und Vergangenheitspolitik in der Tschechischen und Slowakischen Republik nach 1989*, in: Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis, s. 93–107.

demokratické opozice je dnes v Polsku nesčetné množství skupin a politických formací včetně hlavních politických stran, které si tak či onak nárokují dědictví polského protikomunistického disentu a odporu. Diskuse o politice dějin (*polityka historyczna*) se dnes vedou v průsečíku mnoha kulturních oblastí, jako je historický výzkum a věda, politické vzdělávání, legitimita demokratického politického zřízení a nikoli v poslední řadě redefinice národní identity. Jejím jádrem je otázka, do jaké míry má stát intervenovat do sféry historické interpretace, resp. prosazování její určité podoby. Jedna strana sporu, kterou reprezentují zejména pravice a konzervativně orientovaní autoři, tvrdí, že stát musí vzít svou povinnost vytvářet politiku dějin vážně a musí se aktivně zasazovat o podporu pozitivního historického obrazu nejmladší minulosti s jasným morálním poselstvím. Podle nich faktická neexistence takové politiky po roce 1989 a skepticismus liberálních politických a akademických elit vůči kolektivní historické paměti a národní identitě ve svém důsledku ohrozily projekt postkomunistické modernizace a legitimitu demokracie. Druhá strana sporu, zastupovaná převážně liberálními a levicovými publicisty a historiky soustředěnými kolem listu *Gazeta Wyborcza*, varuje před tím, co pokládá za instrumentální chápání historie a její zneužívání jako nástroje budování či korekce kolektivní identity. Obviňují zastánce aktivní politiky dějin z návratu k nacionalistickým fantaziím pozdního 19. století a odmítají souběžnou zesilující moralizaci historického diskurzu.<sup>24</sup>

Nechci se pouštět do rozboru polských diskusí, který přináší článek Rafała Stobieckého v tomto čísle časopisu, ale chci upozornit na výrazné nostalgické tóny v projevech zastánců aktivní politiky dějin, kteří jsou přesvědčení, že sebe-reflexe Poláků stejně jako jejich obraz v zahraničí jsou stále ještě znehodnoceny bývalou komunistickou propagandou a následnou netečností politických a kulturních elit po roce 1989. Řešením je podle nich rekonstrukce „národního historického dědictví“ na základě „pravdivého a správného poznání minulosti“, zbaveného komunistických lží a polopravd. Cítí potřebu hájit zneuznanou polskou romantickou tradici, zdůraznit tradiční národní loajalitu vůči římskému katolicismu a církvi a napomáhat prosazení image Poláků jako evropských bojovníků za svobodu (reprezentovaných staletým bojem za nezávislost, Armíou krajovou, poválečnou emigrací a antikomunistickým hnutím odporu, demokra-

24 Srov. například DARIUSZ GAWIN, PAWEŁ KOWAL (edd.), *Polityka historyczna. Historycy – politycy – prasa*, Warszawa 2005; ROBERT KOSTRO, TOMASZ MĘRTA (edd.), *Pamięć i odpowiedzialność*, Kraków–Wrocław 2005; PIOTR KOŚCIEWSKI (ed.), *Pamięć i polityka zagraniczna*, Warszawa 2006; ADAM LESZCZYŃSKI, *Polityka historyczna. Wielki strach*, *Gazeta Wyborcza* ze 4. července 2006; ANDRZEJ ROMANOWSKI, *Kłamstwo i banal polityki historycznej*, *Gazeta Wyborcza* z 15. července 2006.

tickým disentem, Solidaritou a církví) proti despotismu a totalitarismu ať už pravicovému či levicovému.<sup>25</sup>

Tyto motivy a s nimi spjatá rétorika stejně jako hlavní záměr programově kultivovat „národní paměť“ svědčí o silné nostalgii po domněle zlaté době národní existence, která zpravidla není přesně specifikována, avšak z náznaků a jednotlivých odkazů lze vyvodit, že má jít o jakousi kombinaci šlechtické republiky z doby před jejím dělením a meziválečného státu. Konzervativními polskými politiky a publicisty propagovaná politika dějin odpovídá druhé kategorii nostalgie v taxonomii Světlany Boymové, totiž *restaurativní nostalgii* usilující o transhistorickou rekonstrukci ztraceného domova ve jménu návratu k počátkům. V protikladu k reflexivní nostalgii se *restaurativní nostalgii* chápe nikoli jako nostalgie, nýbrž jako pravdivé poznání a rekonstrukce jakési autentické tradice, jako způsob ochrany absolutních historických pravd proti dezinterpretaci a záměrnému zamlžování. Spojující dohromady dva hlavní prvky, tzn. návrat k počátkům a teorii konspirace, pojímá restaurativní nostalgii historii jako opakování stále téhož příběhu o souboji dobra a zla, dává vzniknout historickým narativům, které nemají místo pro ambivalenci a komplexnost dějinného vývoje stejně jako pro specifčnost moderní společnosti.<sup>26</sup> Není náhodou, že mnozí z polských zastánců aktivní státní politiky dějin jsou též přesvědčení obránci více či méně explicitní teorie mezidobí, jež staví na bohaté tradici odmítání „polskosti“ komunismu, považující dobu polského komunismu za anorganické, cizí zdeformování národních dějin, jež je tak třeba napravit, znovu usadit do „správných“ kolejí.

Podobné tendence nostalgických návratů k pravým počátkům či podstatě národní pospolitosti jsou patrné nejen v Polsku, ale i dalších zemích střední a východní Evropy. Jedním z výsledků střetávání a mísení silného politicky i kulturně motivovaného antikomunismu, nereflektovaného národně-historického paradigmatu a živelné postmoderní memoralizační kultury je mediální úspěch pojmu *národní paměť* či *paměť národa*. Není zcela neznámý, neboť již dříve jej používali někteří členové protikomunistické demokratické opozice, kteří v kultivaci „národní paměti“ viděli důležitý prostředek obrany vůči bezskrupulózní manipulaci státního socialismu s historickým

25 Srov. výrazné formulace těchto postojů v diskusi pořádané Institutem Pamięci Narodowej v dubnu 2006, zejména projevy vedoucích pracovníků IPN Janusze Kurtyky a Jana Żaryna jakož i historika a redaktora časopisu Arcana Andrzeje Nowaka – *Czy Polska potrzebuje jest polityka historyczna?* Biuletyn IPN 2006, č. 64, s. 3–33. Pro kritiku srov. tamtéž stanoviska poslance Platformy Obywatelskiej Arkadiusze Rybického.

26 SVĚTLANA BOYM, *The Future of Nostalgia*, zejm. s. 8–62. Srov. též klasické dílo o moderní fascinaci tradicí, resp. jejím vynalézání – ERIC HOBSBAWM, TERENCE RANGER, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, zejm. s. 1–15.

vědomím obyvatel a potažmo obranu před ideologickou indoktrinací. Avšak se vznikem ústavů národní paměti v Polsku a na Slovensku a zamýšleným zřízením podobné instituce u nás dostává tento pojem novou dimenzi. Na rozdíl od situace před rokem 1989, kdy byl morálně silně zabarvený pojem „národní paměti“ s výraznými konzervativními rysy vztyčen jako zástava v boji „bezmocných“ disidentů proti zvůli diktatury, se dnes „paměť národa“ stává záležitostí státem řízené politiky dějin.

### Jak institucionalizovat národní paměť

Hlavním úkolem ústavů národní paměti je zpřístupňovat ohromné množství archivních materiálů pocházejících z produkce tajných služeb a dalších represivních složek totalitního státu. V Polsku a na Slovensku spadá pod gesci ústavů též období druhé světové války, které v původním českém návrhu zákona nebylo zahrnuto, v pozměňovacích doplňcích už je. Svůj vzor nacházejí ústavy v tzv. Gauckově úřadu, který vznikl v Německu v roce 1990, neboli Úřadu spolkového zmocněnce pro akta státní bezpečnosti (BStU), jímž byl v prvních letech pastor a bývalý disident Joachim Gauck. Hlavním úkolem úřadu bylo organizovat a zpřístupňovat rozsáhlou dokumentaci vzniklou následkem činnosti Stasi, nejlépe organizované tajné policie bývalého východního bloku. Zastánci a zřizovatelé ústavů národní paměti ve střední Evropě s oblibou k německému vzoru poukazují, mnohem méně už je od nich slyšet také to, že německá vláda v poslední době uvažuje o jeho zrušení a převedení archivních fondů pod jeho správu do standardní archivní sítě. Vedle řady podobných funkcí se navíc BStU od ústavů národní paměti také v mnohém liší, což je dáno jejich názvem, dobou vzniku a rolí, jakou úřad a tyto ústavy hrají ve společnosti.

BStU se od počátku své činnosti vymezoval jako primárně archivní a dokumentaristická instituce, jež kromě zpřístupňování archivních materiálů usiluje též o zpracování dějin Stasi, resp. o umožnění takového výzkumu. V rámci svých sociálních a vzdělávacích aktivit měl úřad hrát důležitou roli v Německu důmyslně organizovaném, liberálním politickém vzdělávání, neboť objasnění „struktury diktatury, toho, jak lidé žili v diktatuře a jak se sami mohli stát spoluviníky, je důležitou složkou formování demokratických hodnot a kompetencí“.<sup>27</sup> BStU je vládní úřad s jasně stanovenými pravomocemi, který nikdy neaspiroval na to stát se samostatným historickým výzkumným pracovištěm a ještě méně ze své vůle či iniciativy pomáhat prosazovat politickou agendu či specifickou politiku identity. To

27 Srov. oficiální webovou stránku [http://www.bstu.bund.de/cln\\_042/DE/Home/homepage\\_node.html\\_nnn=true](http://www.bstu.bund.de/cln_042/DE/Home/homepage_node.html_nnn=true) (staženo 7. prosince 2006).

se však už nedá říci o středoevropských ústavách paměti národa. Polský ústav stejně jako preambule českého návrhu zákona definují své poslání jako úsilí pomoci zachovat paměť – a v polském případě i trestně stíhat – „zločiny proti národu“, komunistické a nacistické zločiny, válečné zločiny a zločiny proti lidskosti a zachovávat „vlasteneckou tradici boje proti okupantům, nacismu a komunismu“.<sup>28</sup> Zarátování specifického a v každém ohledu potřebného výzkumu komunistických bezpečnostních služeb a jejich mechanismů a s tím spjaté archivní reorganizace do emocionální národovecké rétoriky černo-bílého historického metanarativu poukazuje na rozdíly mezi ústavou paměti národa a jejich německým vzorem.

Bylo by jednoduché, avšak také zavádějící odsoudit ústavy paměti národa ve střední Evropě jako pouhý poslední výhonek nacionalistické invence. Je potřeba od sebe odlišit několik rovin veřejné debaty, která se rozproudila okolo sporných ústav, aby bylo možné lépe pochopit záměry, společenský dopad a hlavně vliv, jaký ústavy a s nimi spjatá činnost mají anebo mohou mít na politický a historický diskurz.

Úlohou ústavů paměti národa je tedy shromáždit, elektronicky zpracovat a zpřístupnit archivy bezpečnostních složek a represivního aparátu totalitního státu. V českém případě zastánci zřízení ústavu oprávněně kritizují skutečnost, že doposud byla velká část těchto dokumentů – převážně ale nejen pod správou silových ministerstev – těžko dostupná, ne-li nepřístupná. Množství a komplexnost dochovaných materiálů podle nich vyžaduje zřízení nové instituce s mimořádnou státní subvencí, neboť dosud existující pracoviště s jejich omezenými finančními a personálními možnostmi na tento úkol nestačí. Je zřejmé, že v tomto ohledu skutečně jde o organizační a administrativní činnost takového druhu, jíž žádný ze stávajících vědeckých ústavů neplní a ani plnit nemůže.<sup>29</sup>

Dalším morálně politickým motivem, který byl mimo jiné vůdčím principem práce Joachima Gaucka či zakladatele slovenského ÚPN Jána Langoše, je snaha převrátit logiku dosavadních postupů, které často stigmatizovaly oběti, ale na skutečné viníky, tj. řídicí pracovníky tajných služeb, nedosáhly.<sup>30</sup> To bude údajně možné až po komplexním zpracování archivů a následné rekonstrukci zničených svazků, jíž si zastánci ÚPN, resp. ÚSTR v Česku vytyčili jako jeden z prvních úkolů a jehož přípravná fáze již začala na půdě Archivu bezpečnostních složek ministerstva vnitra. Podle nich je třeba jasně definovat kriminální mašinerii komunistického leviatana a poukázat na konkrétní viníky. Maximální možné otevření a zpřístupnění archivů

28 Srov. [http://www.ipn.gov.pl/index\\_eng.html](http://www.ipn.gov.pl/index_eng.html) (staženo 7. prosince 2006); český návrh zákona na [http://www.psp.cz/forms/tmp\\_sqw/25cd006a.doc](http://www.psp.cz/forms/tmp_sqw/25cd006a.doc) (staženo 26. března 2007).

29 Srov. webové stránky, které shromažďují, byť zdaleka ne kompletně, příspěvky české diskuse o ÚPN: <http://www.aktualne.usd.cas.cz/index.php>, <http://www.upn.cz/view.php?page=polemika>.

30 Srov. poslední interview s Jánem Langošem krátce před jeho tragickou smrtí, *Chceme se zaměřit na pachatele*, A2 2006, č. 24.



bezpečnostního aparátu je z tohoto pohledu nepostradatelnou součástí demokrati-  
začního procesu funkčně ne nepodobnou jihoafrickým komisím pravdy po pádu  
apartheidu.<sup>31</sup>

V pojetí Joachima Gaucka je úsilí o paměť minulého bezpráví terapeutickým pro-  
cesem, který vede ke kolektivnímu poznání a výchově zcela nezbytných pro konsti-  
tuování občanské demokratické zodpovědnosti a důvěru ve společnost jako morální  
komunitu. Zároveň však Gauck od počátku zdůrazňoval, že otevírání svazků agen-  
dy tajné komunistické policie nesmí vést k novým antikomunistickým štvanicím a že  
převyprávění individuálních příběhů o spolupráci, zradě a spoluvinně či naopak odpo-  
ru a odvaze neznamená konečné nastolení „spravedlnosti a pravdy“, nýbrž pouhé  
úsilí „o trochu více spravedlnosti a trochu více pravdy o nedávné minulosti“.<sup>32</sup>

Zcela stranou nelze ponechat ani sociální pozadí celé problematiky, i když záro-  
věn není třeba přeceňovat jeho vliv. V celé střední Evropě v posledních letech  
dorostla nová generace mladých historiků, kteří dobu od přijetí na studia až po  
doktorát strávili již v demokratických poměrech. Řada z nich po absolvování usi-  
luje zůstat v oboru, a pokud možno pokračovat ve výzkumu, který je zárukou  
odborného a kariérního růstu, avšak jen těžko nacházejí uplatnění ve stávajících  
badatelských institucích a na univerzitách. Vzniká tak latentní generační konflikt,  
který na sebe občas bere zjednodušenou podobu protestu mladých rozhořčených  
konzervativců proti údajně zkompromitovaným (ex-)komunistickým academic-  
kým funkcionářům v rozhodovacích pozicích vědeckých a grantových institucí.

Hlavním předmětem pozornosti této statě je však rovina konceptuální, která  
podstatně zasahuje do historického diskurzu a potenciálně i do výzkumného  
a pedagogického provozu a vzbuzuje mnoho nevole. Proč má být pojem *paměti  
národa* spjat s institucemi v podstatě archivního charakteru, pracujícími s velmi  
specifickými dokumenty, které nanejvýš tvoří jen jednu malou část pramenné  
základny celkového historického poznání doby komunistické diktatury?

Z hlediska teorie demokracie je představa centrálně organizované, státem říze-  
né instituce tohoto názvu značně problematická. Liberální filozofové už od dob

31 Srovnání komisí pravdy a usmíření s ústavy národní paměti přesahuje téma stávajícího článku. Aníž  
bych chtěl idealizovat výsledky komisí pravdy, jež byly mnohokrát zpochybněny, je zřejmé, že je  
poměrně zásadní rozdíl mezi snahou o vytváření nové formy sociální solidarity a pocitu společen-  
ství na organizovaném a dialogickém „řikání si pravdy“ (truth-telling) a pokusem o společenskou  
reflexi na bázi materiálů dokumentujících činnost represivního aparátu – srov. R. L.  
NYTAGODIEN, A. G. NEAL, *Collective trauma, apologies, and the politics of memory*, Journal of  
Human Rights 4/2004, s. 465–475, či tematické číslo přílohy týdeníku Parlament německého spol-  
kového sněmu srovnávající způsoby účtování s tyranskými režimy v jižní Americe, Africe a střední  
Evropě, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 42/2006, z 16. října 2006.

32 JOACHIM GAUCK, *Akten und Gerechtigkeit. Gedanken zum Umgang mit der Vergangenheit*, in:  
Plädoyers für Gerechtigkeit, Rostock 1994, s. 17.

Johna Locka a Immanuela Kanta byli spíše nedůvěřiví k pojmu historické paměti. Jak dodnes argumentují političtí teoretici této tradice, liberální demokracie jako pluralitní politický řád potřebuje pro svou stabilitu jistou míru historické amnézie umožňující kooperaci politických subjektů na úrovni *polis*, což však zároveň neznamená odmítnutí kolektivní paměti vůbec. Historická paměť se váže k identitám, a tudíž k základním životním hodnotám, a proto má být především záležitostí skupin, politických hnutí a stran, občanských iniciativ, rodin, jednotlivců, co nejméně však státu či „národa“ jako celku. Vertikální konstrukce historické paměti přirozeně směřuje k hierarchii hodnot, je striktně normativní, a tudíž nemůže být ze své podstaty demokratická. Naproti tomu liberálně demokratický politický řád má horizontální charakter a jeho úlohou je zajišťovat právo a spravedlnost, demokratické procedury a tedy i volný prostor pro reprezentaci těžko sluchitelných historických pamětí a dodržování pravidel jejich konfliktního soužití.<sup>33</sup>

S teoretickým problémem místa a role ústavu paměti národa v liberální demokracii úzce souvisí nebezpečí možného zneužití takové instituce v zájmu momentální vládnoucí garnitury. Někteří zastánci českého ÚPN, resp. ÚSTR jsou přesvědčeni, že název ústavu je čistě formální a neohrožuje jeho neutrální, archivně-badatelský charakter. Avšak pouhý fakt existence instituce tohoto jména s mimořádným finančním i personálním zabezpečením, jak tomu je například v Polsku, se nutně stává pokusem vyzdvihnout ji do role skutečného arbitra *paměti národa* a využít ji v politickém boji. Mnoho polských levicových a liberálních intelektuálů opakovaně vyjádřilo obavu, že právě to se v současném Polsku děje. Tamní IPN, dosud převážně výzkumná instituce s řadou akademických a pedagogických zásluh (například v diskusi o protizidovském pogromu v Jedwabném), se podle nich po vzniku koaliční vlády vedené národně konzervativní stranou Právo a spravedlnost stává jedním z nástrojů eskalujícího *Kulturkampf*. Na základě nového návrhu zákona pocházejícího z dílny mladých konzervativních poslanců se IPN k nemalému zděšení mnoha svých pracovníků stala navíc provádějící institucí nového kola bezprecedentně rozsáhlých a právně sporných lustrací. Zranitelnost takové instituce dokazuje i nedávné obsazení místa ředitele slovenského ÚPN, které pro sebe na základě koaličních dohod získala nacionalistická a protimaďarská Slovenská národní strana. První politická objednávka na sebe nedala dlouho čekat. Nový ředitel, třicetiletý historik Ivan Petranský, jehož snahou podle jeho vlastní mediální prezentace je mimo jiné částečná rehabilitace Slovenského štátu a jeho prezidenta Jozefa Tisa, jako první nový výzkumný úkol pod

33 Srov. například MARCIN KRÓL, *Liberalizmus strachu a liberalizmus odvahy*, Bratislava 1999, zejm. s. 158–177.

svým vedením představil projekt dokumentace maďarské perzekuce a vyhánění slovenského obyvatelstva v době po tzv. vídeňské arbitráži v listopadu 1938.

V kontrastu k tomuto vývoji stojí snad za to zmínit maďarský případ, který samozřejmě nechci idealizovat. I zde je soudobá historie nedílnou součástí ideologické rétoriky a politicko-kulturního boje. Jak bylo vidět nad nepokojích v budapeštských ulicích na podzim 2006, soupeření o dominanci nad historickým diskurzem a získání vlastenecké důvěryhodnosti zde má ostatně výrazně větší razanci než například v Česku.<sup>34</sup> Avšak Historický archiv státní policie se dosud nestal součástí tohoto boje o minulost. Instituce, která „paměť národa“ neuvádí ve svém názvu a ani ji nezmiňuje ve svém poslání, má za úkol dohlížet a zprostředkovávat dokumenty komunistického bezpečnostního aparátu a od svého založení slouží hlavně účelům historické a právní expertizy, zatímco „boj o minulost“ ponechává stranicko-politickým think-tankům, muzeím, bloggům a nakonec i některým vědeckým pracovištím s výraznější politickou profilací.

Naproti tomu český senátní návrh zákona o ÚPN, resp. ÚSTR odkazuje ve své preambuli k zákonu o protiprávnosti komunistického režimu, symbolu legitimizačního diskurzu rodící se české demokracie z počátku 90. let. Má vzniknout instituce, která bude na základě vědomí o „povinnosti vyrovnat se s komunistickým režimem“ napomáhat „zachování paměti o ohromném množství obětí, ztrát a škod, které utrpěl český národ a další národy na území České republiky v době nesvobody před rokem 1990“.<sup>35</sup> Návrh zákona a projevy některých jeho tvůrců i obhájců jsou svědectvím o návratu dichotomického jazyka protikladů demokracie a totality, svobody a útlaku, zločinu a utrpení, jazyka morální povinnosti vůči národnímu společenství chápanému na základě mytických představ o jednotě a integritě národa a jeho paměti. S tím souvisí i přesvědčení, že je možné „vyrovnat se“ (nikoli vyrovnávat se) s komunistickou minulostí, což snad povede k jakési očiště veřejného života. To vše vypovídá o tom, že projekt ÚPN, resp. ÚSTR je z jedné části motivován především politicky, z druhé se v jeho pozadí odráží nevyčtená touha po ztracených výsadách historika být povoláným soudcem nad dějinami. Nemá mnoho společného s historiografií jako (sebe-)kritickou vědou, jejíž hlavní snahou je nestranná a na politických sporech pokud možno nezávislá analýza, úsilí o porozumění – nikoli ospravedlnění – historických událostí doby komunistické diktatury.

Zda je potřeba v Česku vytvářet novou instituci, která se bude jinak a lépe zabývat materiály komunistických represivních složek, či by stačilo posílit ty stávající, je víceméně technicko-organizační záležitost. Jako taková by se však neměla zaměřovat s potřebou a snahou určitých skupin obyvatel zdůraznit a zviditelnit

34 Srov. ISTVÁN RÉV, *Retroactive Justice*.

35 [http://www.psp.cz/forms/tmp\\_sqw/25cd006a.doc](http://www.psp.cz/forms/tmp_sqw/25cd006a.doc) (staženo 26. března 2007).

historickou paměť obětí komunistické diktatury, která je podle nich stále nedostatečně zakotvená ve veřejném obrazu nedávné minulosti a v politickém vzdělávání. To totiž nelze činit shora, budováním oficiální, státem sponzorované „paměti národa“. „Pouze pluralistická interpretace dějin může v nejlepším případě dosáhnout sdílení historické pravdy, anebo naopak v tom horším posílit rozdělení historické paměti. Historii jako neustálý spor je však stále potřeba upřednostňovat před mýtovtvořbou oficiálních kolektivních pamětí.“<sup>36</sup> ÚPN, resp. ÚSTR by se v pojetí, v jakém je navrhován, mohl velmi snadno stát součástí neblahého trendu renacionalizace a legalizace historického diskurzu, tedy krokem směrem od pluralitní historické kultury k normativně strukturované a moralizující té či oné státem sponzorované tzv. národní historické paměti.

Legitimita liberálně-demokratického politického řádu se v současnosti nemůže odvozovat od jedné uspokojující fikce, jakou byl v minulosti koncept společenské smlouvy a s ní spjaté představy o jednotě lidu a všeobecném společenském konsenzu, a už vůbec ne od nacionálních fantazií a nesplnitelných snů o jednotném a jednohlasém národě. Legitimizace soudobých vyspělých demokracií se mnohem spíše odvíjí od principů plurality legitimizačních strategií a systémově zaručené možnosti protestu v heterogenním společensko-politickém prostředí. Namísto „politiky konsenzu“ by liberální demokracie měly vytvářet a budovat „politickou kulturu konverzace“.<sup>37</sup> Stejně tak v historiografii není možné se vracet do doby nadvlády velkých historických metanarací, ať již byl jejich mimo dějiny stojícím *telosem* národní celek, vize pokroku či konečná emancipace člověka.<sup>38</sup> Historiografie jako jedna ze společenských věd má své místo v nikdy nekončícím procesu konstruování sociální souvislosti smyslu. Společenská závažnost té které historické narace je proto v posledku tvořena nikoli intelektuální originalitou či inovací, nýbrž její hodnověrností v daném sociálním kontextu. Ta se však nevytváří shora řízenými či úředně organizovanými postupy či populistickou snahou předkládat lidu instantní a snadno stravitelné černobílé příběhy z minulosti, nýbrž vzniká v prostoru střetávání heterogenních a nesourodých historických interpretací oslovujících odbornou i širší veřejnost.<sup>39</sup>

36 HERIBERT ADAM, *Divided Memories: Reckoning with a Criminal Regime*, Justice and the Politics of Memory – Religion & Public Life 33/2003, s. 8.

37 Srov. JIRÍ PŘIBÁŇ, *Právo a politika konverzace*, Praha 2001.

38 Srov. zajímavý pokus americko-německých historiků o výhled do budoucna oboru z hlediska tradičních výkladových linií německých dějin 20. století, resp. o možnostech jejich překonání – KONRAD H. JARAUSCH, MICHAEL GEYER, *Shattered Past. Reconstructing German Histories*, Princeton-Oxford 2003.

39 Článek byl dopsán ještě před hlasováním v PS PČR 2. května 2007, kdy byl návrh zákona přijat. Začátkem června, kdy jsem drobnými změnami při korekturách reagoval na nastalou situaci, zákon nebyl ještě schválen Senátem PČR ani odsouhlasen Prezidentem ČR. Závěry ani hlavní argumenty studie, v jejímž centru jsou obecné trendy vývoje soudobé historiografie a širší politicko-kulturní souvislosti vzniku ústavu v ČR, konečné potvrzení či případné další oddálení vzniku této instituce zásadně neovlivňuje.